

18. GADSIMTA LATVIEŠU PROTESTANTISKĀS DZIESMU GRĀMATAS: PIRMIE VĒROJUMI UN SECINĀJUMI

Ilze Šarkovska-Liepīņa



Šis raksts ir pirmais mēģinājums apkopot un sistematizēt 18. gadsimta latviešu dziesmu grāmatu¹ plašo klāstu saistībā ar protestantiskajām tradīcijām. Muzikoloģiskā kontekstā pirmoreiz ir sniegts šo grāmatu statistisks apkopojums un sistematizācija pēc adresāta. Pētījumā ir ieskicēti galvenie dziesmu grāmatu attīstības virzieni, saturs un formas jautājumi, kā arī īsi analizēta grāmatu recepcija latviešu sabiedrībā, aplūkojot sabiedrības piesātinājumu ar grāmatām, lasītprasmes un dziedāšanas iemaņu korelāciju, kā arī sniedzot faktus, kas raksturo latviešu sabiedrības attieksmi pret dziesmu grāmatām. Tāpat aplūkots ar baznīcas dziedāšanas tradīciju cieši saistītais ērģelnieka institūts un ērģeļu loma dziedāšanas attīstībā. Raksts parāda, ka protestantiskās baznīcas dziedājumi kļūst par latviešu mutvārdu tradīcijas daļu, kas sakņojas Rietumeiropas mūzikas valodas un literāro tekstu kopuma lokalizācijā, ļaujot runāt par Rietumeiropas, galvenokārt vācu, kultūras pārnesei latviešu sabiedrībā.

Atslēgvārdi: latviešu luterāņu dziesmu grāmatas, brāļu draudzes jeb hernhūtiešu dziesmu grāmatas, piētisms, racionālisma tradīcija, kontrafaktūra, korāļgrāmatas, kultūras pārnese

Keywords: Latvian Lutheran hymnals, Herrnhutian hymnals, Pietism, tradition of Rationalism, contrafactum, choral books, cultural transfer

18. gadsimta dziesmu grāmatu pētniecība: *status quo*

Latviešu muzikoloģijā dziesmu grāmatu zinātniska izpēte ir perspektīvs un potenciāli daudzas jaunas atziņas nesošs lauks. Līdz pat nesenam laikam par šo – 18. gadsimtā gandrīz vai vienīgo latviešu dziedāšanas kultūras pieminekli – interese ir bijusi visai fragmentāra. Tas skaidrojams ar paradigmu maiņām vēstures pētniecībā vispār. Periodā līdz Latvijas neatkarīgās valsts izveidei noteicošs bija vācbaltiešu vēsturnieku devums, kam visbiežāk piemita šauri vācisks nacionālisms un dominēja pieeja, saskaņā ar kuru latviešu kultūra tās kristīgajās, eiropeiskajās izpausmēs² tika skatīta kā vācu kultūras radīts atzars ar auglīgām ietekmēm tikai no vācu puses, uzmanību koncentrējot uz vācbaltiešu mantojumu.

1 Jaunākajā zinātniskajā literatūrā termins *dziesmu grāmata* tiek lietots kā divi atsevišķi vārdi; minot grāmatu oriģinālosaukumus, autore saglabā sākotnējo rakstību *dziesmu grāmata*.

2 Šeit aktualizējas jautājums par eiropeiskajām vērtībām un identitāti mūzikā. Kopumā Rietumeiropas mūzikas vērtības un eiropeiskās mūzikas kultūras jēdziens tiek saistīti ar oksidentālisma konceptu kā orientālisma pretstatu (vācu *Musik im Abendland*; angļu *Western music*), Rietumu kristīgo baznīcu un noteiktām žanriski stilistiskajām tendencēm, kas Latvijas apstākļos sākotnēji pamatā attīstījās vācbaltiešu vidē.

19. gadsimtā parādās arī cits skatījums, kas izriet no latviskās identitātes konstruēšanas nepieciešamības. Būtisks kļūst kultūrvēstures latviskā komponenta izcēlums un analīze. Šī pieaugošā tendence, kura manifestējusies iekšēji daudzveidīgi, aptverot gandrīz pusotru gadsimtu, ir noteicoša laikposmā līdz Otrajam pasaules karam. Tās ietvaros rosināta interese par latviešu kultūras īpatnībām un unikalitāti Rietumeiropas kontekstā, nereti nostājoties karojošās pozīcijās pret vācbaltiešu pienesumu. Pēc Otrā pasaules kara Latvijas historiogrāfijā dominējoša kļūst sovjetiski prokrieviskā orientācija, gandrīz jebkuras vēstures, kultūras, arī mūzikas izpausmes skatot ārpus konteksta, vērtējot eiropēiskās iezīmes negatīvi vai vispār tās ignorējot. Arī latviešu stāvoklis šādos pētījumos aprakstīts vienpusīgi un tendenciozi. Iepriekšminētie trūkumi piemīt, piemēram, Jēkaba Vītoliņa un Lijas Krasinskas *Latviešu mūzikas vēstures* pirmajam sējumam (Vītoliņš un Krasinska 1972), kurā visai fragmentāri skarts dziesmu grāmatu mantojums. (Šarkovska-Liepiņa 2020: 9–13)

Ideoloģiskajās krustugunīs nonākušās dziesmu grāmatas, kuras bijušas cieši saistītas ar kristīgo reliģisko dzīvi, kā arī radušās spēcīgā vācbaltiešu ietekmē, dažādu iemeslu dēļ palikušas pētniecības perifērijā. Var runāt tikai par dažiem izņēmumiem starpkaru periodā, proti – Ludviga Adamoviča (Adamovičs 1963) un Elmara Arro (Arro 1931) pētījumiem, kuros autori nedaudz skāruši arī dziesmu grāmatu vēstures atsevišķus aspektus. 18. gadsimta sākuma dziesmu grāmatu izdošanas un satura jautājumus aplūkojis Jānis Straubergs (Straubergs 1936), 18. gadsimta izdevumus plašākā problēmspektrā pētījis Aleksejs Apīnis (Apīnis 1991), bet dziesmu grāmatas latviešu literatūras vēstures ietvaros skatījusi Māra Grudule (Grudule 2011), kā arī 19. gadsimta latviešu literatūras kontekstā – Pauls Daija (Daija 2017).

Kopaina skaitļos: statistisks pārskats un sistematizācija

Rīgā kā vienā no kādreizējiem reformācijas priekšposteņiem kopš 16. gadsimta turpinājās evaņģēliski luterisko dziesmu grāmatu izdošana. 18. gadsimtā nāca klajā kopskaitā 22 vācu dziesmu grāmatas un dziesmas ietveroši liturģiskie un neliturģiskie izdevumi.

Veidojot 18. gadsimta izdevumu skaitlisko pārskatu, tiek piedāvāta grāmatu sistematizācija pēc adresāta: grāmatas, kas izdotas vācbaltiešiem, Vidzemes un Kurzemes latviešiem, tāpat arī veidota īpaša sadaļa, kurā apkopoti atsevišķu autoru dziesmu krājumi un noteiktām draudzēm veltītie izdevumi, kas neieklājas baznīcas oficiālo dziesmu grāmatu klāstā. Visbeidzot, atsevišķā grupā iekļautas hernhūtiešiem domātās dziesmu grāmatas. Kā vērtīgi pētījuma fundamentālie izziņas avoti šeit izmantoti gan Silvijas Šiško veidotie latviešu un citvalodu seniespiedumu katalogi, kuros apkopoti gan visi līdz šim zināmie Latvijā izdotie senākie izdevumi (Šiško 1999 un 2013), gan arī brāļu draudžu bibliogrāfiskie uzziņas un pētnieciskie materiāli (sk. turpmāk).

Dziesmu grāmatas vācbaltiešiem (Šiško 2013: 183–505)³:

1700 *Neu vollständiges Rigisches Gesangbuch*, Rīga;
1705 *Neu vielvermehrtes Rigisches Gesangbuch*, Rīga un Leipciga;
[1708] *Handbuch.. in unseren Schwedischen Versam[m]lungen gehalten..*, Rīga;
1715 *Neuvielvermehrtes Rigisches Gesangbuch*, Rīga un Leipciga;
[1720] *Der Psalter des königl. Propheten Davids*, Rīga;
1721, 1726, 1730, 1734 *Neuvielvermehrtes Rigisches Gesangbuch*, Rīga un Leipciga;
1735 *Neues Rigisches Gesangbuch*, Rīga un Leipciga;
1741, 1745, 1750, 1758, 1761 *Neuvielvermehrtes Rigisches Gesangbuch*, Rīga;
1766 *Kurländisches Schulbuch, worinnen enthalten.. 5) Die sieben Buß- und andere auserlesene Psalmen, 6) Einige erbauliche Gesänge, der Jugend zum Gebrauch herausgegeben*, Jelgava;
1771 *Neuvielvermehrtes Rigisches Gesangbuch*, Rīga un Leipciga;
[1771], [1775], 1778, 1785, 1795 *Mitauisches Gesangbuch*, Jelgava;
1782 *Neues Rigisches Gesangbuch*, Rīga.

Vidzemes latviešu rokasgrāmatu, tostakt latviešu dziesmu grāmatu, mantojumā senākais zināmais izdevums ir *Psalmen und geistliche Lieder..* (1615) jeb, latviski tulkojot, – “Psalmi un garīgas dziesmas jeb dziedājumi, kas tiek dziedāti Dieva baznīcās Rīgā un citās Vidzemes vietās Vidzemes zemnieku valodā”.⁴ 18. gadsimtā laisti klajā 23 rediģēti un papildināti tās izdevumi. Kā norādījusi Silvija Šiško savā seniespiedumu katalogā (Šiško 1999: 43), Vidzemes dziesmu grāmata 1809. gadā sāka iznākt kā dziesmu sastāva un kārtojuma ziņā jauns izdevums ar nosaukumu *Kristīgas dziesmas*, savukārt 1846. gadā tā iznāca kā tā sauktās “vecās dziesmu grāmatas” atjaunojums ar nosaukumu *Dziesmugrāmata*.

Dziesmu grāmatas Vidzemes latviešiem (Šiško 1999: 42–43):

Psalmen und geistliche Lieder.. (1615). Vidzemes luteriskās dziesmu grāmatas 1. izdevums, kurā izmantoti Rīgas latviešu baznīcās kopš 16. gs. 20. vai 30. gadiem uzkrājušies rokraksti.
2. izdevums – 1631, 3. – 1643, 4. – 1671, 5. – 1685, 6. – 1686, 7. – 1690, 8. – 1693, 9. – 1696, 10. – 1700, 11. – 1703, 12. – 1704, 13. – ne vēlāk par 1708, 14. – 1711 vai 1712, 15. – 1723, 16. – 1732 ar papildmetienu pirms 1742 un pēc 1742, 17. – 1733, 18. – 1742, 19. – 1748, 20. – 1752, 21. – 1756, 22. – 1762, 23. – 1764, 24. – 1769, 25. – 1773, 26. – 1779, 27. – trijos variantos 1784, 28. un 29. – 1787, 30. – 1789, 31. – 1793, 32. – 1796, 33. – 1799.

Pēc 1587. gada krājuma *Undeudsche Psalmen und geistliche Lieder..* (Nevācu psalmi un garīgas dziesmas..) iznākšanas dziesmu grāmatu izdošana Kurzemei atsākas 1685. gadā ar grāmatu *Lettische geistliche Lieder und Kollekten ..* – jeb *Latviešu garīgās dziesmas un kolektes*, kas tiek uzskatīta par Kurzemes luterāņu dziesmu grāmatas pirmo izdevumu.

3 Lai sniegtu pilnīgāku priekšstatu par 18. gadsimta izdevumu izcelsmi, t.i., to saistību ar vēsturisko pirmizdevumu, tabulās sniegta informācija arī par 17. gadsimta grāmatām, treknrakstā izceļot 18. gadsimta izdevumus.

4 Hipotētiski pastāvējusi reformācijas laika latviešu luterāņu dziesmu grāmata Sv. Jēkaba baznīcas mācītāju rokrakstos. 1615. gada izdevums ir šī darba turpinājums, par ko liecina arī Nikolaja Rama 1530. gada dziesmas un citu senāku dziesmu iekļaušana (Grudule 2017: 67; Vanags 2000 u. c.).

Šis krājums ietilpst Kurzemes luterāņu rokasgrāmatā *Vermehretes lettisches Handbuch* (*Pavairota latviešu rokasgrāmata*). 18. gadsimta gaitā *Latviešu garīgās dziesmas un kolektes* piedzīvoja 14 rediģētus un papildinātus izdevumus. 1806. gadā Kurzemes luterāņu dziesmu grāmata sāka iznākt kā satūra un kārtojuma ziņā jauns izdevums ar nosaukumu *Jauna un pilnīga latviešu dziesmugrāmata* – pēc būtības tā bija Kurzemes “jaunā dziesmu grāmata”, kas atkal iekļāvās Kurzemes luterāņu rokasgrāmatā *Vermehretes lettisches Handbuch*.

Dziesmu grāmatas Kurzemes latviešiem (Šiško 1999: 57–58):

Lettische geistliche Lieder und Kollekten.. (1685). Kurzemes luteriskas dziesmu grāmatas izdošanas atsākums.

2. izd. – ap 1706, **3.** – 1727, **4.** – 1744, **5.** – 1754, **6.** – 1766, **7.** – 1770, **8.** – 1769–1771, **9.** – 1776, **10.** – 1782, **11.** – 1785, **12.** – 1789, **13.** – divos variantos 1792, **14.** – 1796–1797 ar papildmetienu ne agrāk par 1798, **15.** – 1836, **16.** – 1839, **17.** – 1858; apšaubāms izdevums 1794.

Līdzās oficiālajā baznīcas rokasgrāmatā iekļautajai dziesmu grāmatai tika sagatavoti un izdoti arī krājumi īpaši kādai draudzei, tāpat arī noteiktu autoru dziesmu vai psalmu apkopojumi, arī atsevišķu (vienas vai vairāku) dziesmu izdevumi.

Citi dziesmu izdevumi latviešu valodā (Šiško 1999: 75–214):

1703 (ar atkārtotiem vēlākiem izdevumiem) – Liborijs Depkins. *Tā savu daždažādu noziegatnību, savādi savas neapdomātas ķēniņa zaimošanas dēļ uzmeklētā un pazudinātā Jāņa Stakela.. gauda dziesma..* (*Jāņa Stakles gaudu dziesma*), Rīga;

1704 – *Dāvīda dziesmu grāmata..*, Rīga;

1711 – Johans Kundzijs (tulk. Svante Gustavs Dīcs). *Garīga pārļu rota..*, Rīga;

1714 – *Mežmuižas un Kukuru draudzu dziesmu grāmatiņa..*, Jelgava;

1734 (?) – *Dāvīda dziesmu grāmata..* (2. izd.), Rīga;

1777 – Johans Svensons. *Svētas pateicības dziesmas pļaujāmā laikā jeb pļaušanas svētkos priekš un pēc galda dziedājamās*, Jelgava;

1779 – Johans Kristofs Baumbahs. *Jauna un maza latviešu dziesmu grāmata, kurā trīssimts sešdesmits un piecas jaukas garīgas dziesmas, kā arī rīta-vakara-ēdiena-svē[t]dienes svētku atgriešanās un neveselu ļaužu lūgšanas atrodamas*, Jelgava;

1780 – Johans Ādolfs Šteins. *Jaunas svētas dziesmas, Stāstīšanas un citas ziņģes* (garīgas dziesmas luterāņiem un laicīgi dzejoļi), Jelgava;

1782 – Kristofs Harders. *Kādas jaunas svētas dziesmas*, Ķieģeļmuiža;

1783 – Gothards Frīdrihs Stenders. *Jauna izskaidrota dziesmu grāmata, līdz ar svētām lūgšanām, tiem latviešiem par svētišanu..* (luterāņu baznīcas dziesmu un lūgšanu krājums), Jelgava;

1789 – Gothards Frīdrihs Stenders. *Elīzes divpadesmit svētas dziesmas..* (garīgu dzejoļu tulkojumi no Elīzes Rekes krājuma *Elisens geistliche Lieder*, Leipciga, 1783), Jelgava;

1796 – Johans Kristofs Baumbahs. *Svētas dziesmas, tiem mīļiem latviešiem par labu, sarakstītas no Durbes vāciešu draudzes mācītāja Baumbach* (tulkojumi no vairākām vācu grāmatām), Jelgava;

Starp 1796 un 1801 – Oto Frīdrihs Pauls Rīls. *Dziesma, kas jādzied, kad jauni dievgaldnieki sanāk priekš altāra uz iesvētišanu*, Rīga.

Iepriekšminēto grāmatu pārskats rāda, ka lielākā to daļa izdota Jelgavā, pārsvarā Stefenhāgena spiestuvē. Šis fakts atspoguļo Kurzemes autoru un izdevniecību ieinteresētību garīgās jaunrades laukā un viņu salīdzinoši lielo individuālo ieguldījumu, apgādājot grāmatas.

Ļoti svarīga latviešu protestantisko dziesmu grāmatu kopa attiecas uz hernhūtiešu tradīciju: 18. gadsimtā ir bijuši kopskaitā septiņi izdevumi. Šīs dziesmu grāmatas izdotas galvenokārt ārpus Latvijas.

Dziesmu grāmatas hernhūtiešiem⁵:

[1739] – *Kādas izlasītas garīgas jaukas dziesmas*, [Kēnigsberga];
1742 – *Kādas izlasītas garīgas jaukas dziesmas, otrā reizi driķētas un no jauna pavairotas..*, Rēvele;
1747 – *Common Prayer. Anhang* (t.s. Cērpulis), Marienborna;
1757 – *Kādas izlasītas garīgas jaukas dziesmiņas visām pēc savu mūžīgu glābsanu kāriņām dvēselēm par labu*, Barbija;
1759 – *Viens krājums no jaukām litānijām, svētku un amata dziesmiņām, tāpat vecām, kā ar jaunām*, Barbija;
1790 – *Garīgas dziesmas Dievam par godu un slavu*, Rīga;
1797 – *Liturģijas jeb Slavas dziesmas un lūgšana, piesaukšanas un aizlūgšanas. Simts garīgas dziesmiņas*, Barbija.

Laikā, kad minētās grāmatas tapa un tika izdotas, apstākļi Livonijā – Kurzemes hercogistē un Vidzemē, īpaši 18. gadsimta sākumā – bija cilvēku eksistencei un kultūras dzīvei stipri nelabvēlīgi. Ziemeļu karš ar tā pavadoņiem badu un mēri izvērtās par īstu katastrofu. Iedzīvotāju skaits Latvijā daudzviet bija samazinājies par 50–75%. (Apīnis 1991: 71) Reģenerācijas periods ilga pāris gadu desmitu – pateicoties gan dabiskajam pieaugumam, gan migrācijai. Kara iznākumā Vidzemi bija ieguvusi Krievija, luterānisms vairs nebija oficiālā valsts reliģija. Turklāt pēc t. s. zviedru laikiem atjaunojās muižnieku patronāta tiesības, mācītāji nonāca no muižniekiem atkarīgā stāvoklī. Kurzemē muižnieku vara izrādījās spēcīgāka nekā hercoga vara, zemnieku stāvoklis kļuva smagāks – izveidojās tā sauktā dzimtnieciskā verdzība. Arī pilsētas latvieši arvien vairāk zaudēja savas pozīcijas.

Dziesmu grāmatu ārējais veidols, saturs un forma

Latviešu grāmatu produkcija pamatā iekļāvās tā dēvētajā “zemnieku bibliotēkā”. Tajā ietilpa tikai Bībele un rokasgrāmata – tai piederēja arī dziesmu grāmata (lielākoties tās bija bez notīm, tikai retumis tajās parādās kāds nošu materiāls) –, kā arī katehisms un ābece. (Apīnis 1991: 72–73)

Dziesmu grāmatu ārējais veidols bija divējāds. Blakus parastajam oktāvformātam, kādā bija iespiesta dziesmu grāmata, kas gāja ļaudīs kopā ar *Baznīcas, skolas un sētas*

5 Hernhūtiešu dziesmu grāmatu uzskaitījums sniegts, pamatojoties uz šādām publikācijām: Kröger 2011: 187–210; Müller 1916; Grudule 2011: 133–148; Šiško 1999.

grāmatu un, liekas, arī atsevišķi, pastāvēja arī 1704. gada *smuidrais* izdevums (tai pašā garumā, bet uz pusi šaurāks) un turpmāk – 18. gadsimta 30. gadu laidienā, 1742., 1748., 1752., un 1762. gada izdevumos. Tauta iesauca šīs šaurās grāmatas par nukām, nucenēm jeb nukas grāmatām. (Adamovičs 1963: 329)

Dievkalpojumu kārtību Vidzemei bija atstājuši Zviedru laiki. Taču tikai 1707. gadā ar Kārļa XII pavēli rokasgrāmata tika pārtulkota latviešu, igauņu un vācu valodā un ieviesta arī Vidzemē. Šī rokasgrāmata oficiālā lietošanā bija līdz 1805. gadam (Adamovičs 1963: 328). Rokasgrāmatā bija publicēts arī dziesmu saraksts, kas sakārtots pa dievkalpojumu dienām baznīcas gada garumā ar 3–6 dziesmām katram dievkalpojumam. Pie šīs rokasgrāmatas piederēja dziesmu grāmata ar 404 dziesmām, lūgšanu grāmata un katehisms. Visas tās ir vienā sējumā.

Izsekot visā pilnībā rokasgrāmatas, tostarp dziesmu grāmatas attīstībai ir diezgan grūti. Dažs izdevums ir laists klajā bez gadskaitļa, citu iespējama vilkusies ilgāku laiku un titullapā liktais datējums neapzīmē grāmatas iznākšanas gadu, bet iespēšanas sākumu (Adamovičs 1963: 328).

Evaņģēlija jeb rokasgrāmatas iekārtojums un saturs gadu gaitā lielos vilcienos palika nepārveidots, savukārt dziesmu grāmata 18. gadsimta pirmajos gadu desmitos dziesmu skaita ziņā ievērojami “izauga”, iegūstot to saturu un formālo veidojumu, kas kļuva par pamatu visiem turpmākajiem Vidzemes dziesmu grāmatas un to daudzo pārstrādājumu izdevumiem. Dziesmu grāmatas jaunizdevumus var noteikt pēc jaunpievienotiem dziesmu pielikumiem. Dziesmu pieaugums ir atzīmēts jau grāmatu virsrakstos: 1696./1703. gada izdevums bija dziesmu skaitu pacēlis no 319 uz 404, tālākā gadu desmita laikā tas pieauga vairāk nekā par pussimtu, 18. gadsimta trīsdesmitajos gados tas sniedzās pāri 600, sešdesmitajos – 840.

Arī Kurzemes dziesmu grāmatās iezīmējas līdzīgas tendences. Grūtību dēļ jauna Kurzemes rokasgrāmata tapa ilgstoši, pirmās tās daļas tika izdotas 1722. gadā. Pārlūkojot dziesmu reģistrus, Kurzemes grāmatu repertuārs, izņemot populārākos protestantiskos korāļus, būtiski atšķiras no Vidzemes dziesmu grāmatām. Atšķiras arī iekārtojums – Kurzemes grāmatās sākumā ir konkrētajiem dzīves gadījumiem veltītās dziesmas, kas Vidzemes grāmatās parasti ir beigu daļa.

Līdzās skaitliskajam pieaugumam, arī grāmatu saturs kļuva kuplāks, un arī forma pārveidojās. Protestantiskā – respektīvi, luteriskā – korāļa izplatību sevišķi veicināja tā tekstu tulkojumi dzejas pantmērā un ar atskaņām, kas ļāva korāļus labāk dziedāt. To pirmais sāka Kristofors Fīrekers (*Christoph Fürecker*, lat. *Füreccerus Cristophorus*, 1612–ap 1685), kura tulkotās dziesmas izplatījās jau 17. gadsimta otrajā pusē. Dažas iespiestas 1671. gadā iznākušajā dziesmu grāmatā, bet lielākā daļa – Heinriha Ādolfija (*Heinrich Adolphi*, 1622–1686) organizētajā rokasgrāmatas izdevumā Kurzemei *Vermehretes lettisches Handbuch* (“Pavairota latviešu rokasgrāmata”) 1685. gadā, proti – tajā ietilpstošajā dziesmu grāmatā. 17. gadsimta beigās un 18. gadsimtā arvien nākuši klāt dažādu autoru veikti dziesmu latviskojumi, to skaitā – vācu mācītāju Johana Višmaņa seniora (*Johann Wischmann*, ap 17. gs. vidu–ap 1705), Svantes Gustava Dīca

(*Svante Gustav Dietz*, 1670–1723), Bernharda Vilhelma Bīnemaņa (*Bernhard Wilhelm Bienemann*, ?–1732) u. c. dziesmu latviskie teksti. Fīrekera tulkojumi ievadīja jaunu laikmetu latviešu garīgajā dzejā un dziedāšanas praksē, jo viņš ieviesa sillabotonisko vārsmošanas sistēmu. To teorētiski pamatoja Višmanis savā poētikā *Der unteutsche Opitz oder kurze Anleitung zur lettischen Dichtkunst* (“Nevācu Opics jeb īsa pamācība latviešu dzejas mākslā”, 1697), pielīdzinot Fīrekeru vācu dzejas teorijas pamatlicējam Mārtinam Opicam (*Martin Opitz, Opiz*, 1597–1639). Fīrekers izveidojis jaunās ritmizētās latviešu luterāņu dziesmu grāmatas pamatu, precīzi ievērojis dziesmu oriģinālu formu, daudzām savā versijā paspīlgtinājis māksliniecisko izteiksmi (Grudule 2017: 115). Laika gaitā dziesmu grāmatu sastādītāji no Fīrekera darinājumiem atteicās, tomēr daļa dziesmu nozīmīga arī šodien, piemēram, *Dievs Kungs ir mūsu stiprā pils*⁶.

Kurzemes dziesmu grāmatā 1685. gadā Fīrekera dziesmu skaits sasniedz 160 un skaitliski gūst pārsvaru pār agrākā laikmeta dziesmām bez atskaņām. Līdzās citu autoru dziesmām grāmatās ienāk arī Svantes Gustava Dīca dzejojumi, no kuriem lielākā daļa ir apkopoti 1711. gada tulkotajā izdevumā *Garīga pērļu rota..*, par pamatu ņemot Johana Ādolda Kundīzija (*Johann Adolphi Cundisius*, 1659–1712) krājumu *Geistlicher Perlen-Schmuck* (1677). (Grudule 2017: 211) Šeit vienkopus savāktas pavisam 69 līdz tam neiespiestas latviešu dziesmas, kas gandrīz visas ir paša Dīca dzejojumi.

No bezatskaņu dziesmām sāka atteikties 18. gadsimta sākumā. Kā uzsver Jānis Straubergs, 1712. gada Vidzemes dziesmu grāmatas izdevums ir pēdējā vecā tipa dziesmu grāmata, jo turpmākās

“ir jau celtas uz plašiem pamatiem un balstās uz atskaņu dziesmām. Ja bezatskaņu dziesmas [...] ir uzņemtas, tad tas notiek tikai tādēļ, ka sevišķi Rīgā vecie ļaudis pie šīm dziesmām pieraduši un nevar šķirties. Šo lielo dziesmu grāmatas darbu veica paralēli vienā un tai pašā laikā divi spējīgi vīri – Dīcs Vidzemē un Grēvens⁷ Kurzemē, radīdami līdzšinējās vienīgās dziesmu grāmatas vietā divas dažādas: Vidzemes un Kurzemes, kas katra iet tālāk savus īpatnējus ceļus un saplūst kopā tikai pēc 200 gadiem”. (Straubergs 1936: 28)

Pieminot Grēvenu, jāatzīmē, ka viņš 1727. gadā iznākušās Kurzemes latviešu dziesmu grāmatas (tā saucās *Jelgavas Jauna un pilnīga latviešu dziesmu grāmata*) priekšvārdā to pašapzinīgi nosaucis par līdzvērtīgu tālaika vācu izdevumiem – šī grāmata, ieviešot ritmizētos korāļus, veidota pēc vācu dziesmu grāmatu parauga (LUAB, R 1706). Georga Mancela (*Georgius Mancelius*, 1593–1654) neritmisko dziesmu skaits te sarucis gandrīz vairāk nekā uz pusi – atstāts ap 50 dziesmu no senāka repertuāra. Fīrekera dziesmu ir trīs reizes vairāk (ap 150), bet visražīgākais izrādās Dīcs, no kura grāmatā iekļautas 182 dziesmas.

6 Korāļa *Dievs Kungs ir mūsu stiprā pils* tulkojumā 17. gadsimtā Fīrekers izmanto nenoteiktā īpašības vārda formu – “stipra”, nevis “stiprā”, kā tas nostiprinājies mūsdienu versijā.

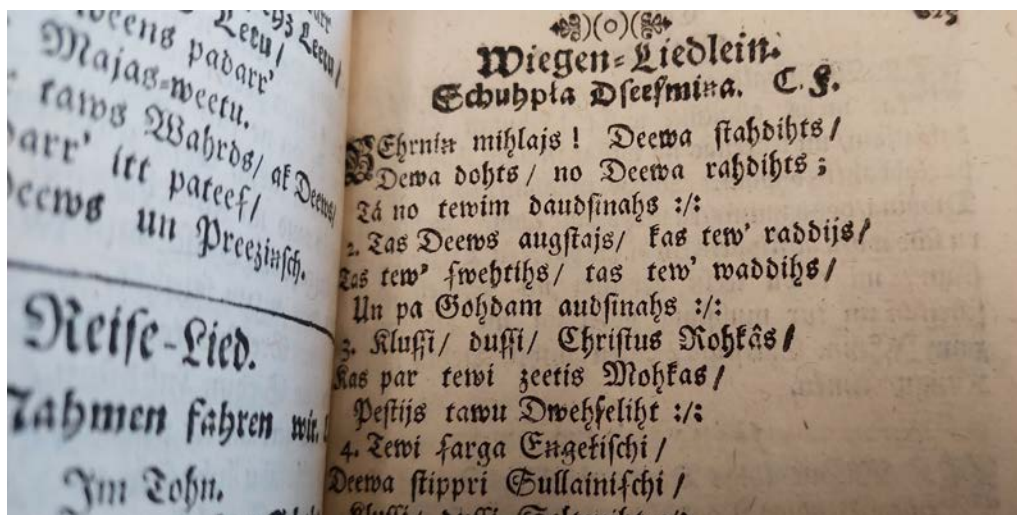
7 Grēvens, Aleksandrs (*Alexander Gräven*, 1679–1746) bija Baltijas vācu mācītājs, Kurzemes baznīcas galva un grāmatniecības darbinieks.

Būtiska Vidzemes dziesmu grāmatas paplašināšanās noslēdzās 1762. gadā. Kā norādījis Adamovičs,

“gandrīz cauri visai gadsimta pirmajai pusei droši vien bija lietošanā galvenokārt apmēram tikai puspiekta simta dziesmu, kas bija pārgājušas pāri jaunajā laikmetā kā zviedru laiku mantojums. 60. gados pie iepriekšējā pielikuma nāca klāt “vēl no jauna pieliktas dziesmas”, skaitā 180 (Nr. 649–828) un vēl 12 psalmi, un kopā ar kodolu tika sasniegts pavisam skaits 840.” (Adamovičs 1963: 335)

Dziesmu grāmatu sakārtojuma pamatā ir divi plaši cikli: pirmais pieskaņots baznīcas gada un tā svētku gaitai – no Adventes līdz Miķeļiem un satur apmēram 1/3 visu dziesmu; otrs, vēl lielāks, sākas ar svētdienas dziesmām un katķisma dziesmām un sastādīts, piemērojoties visdažādākajām kulta un dzīves vajadzībām. Dziesmu saturs: atpestīšana no grēkiem un grēksūdze, slavas un pateicības gadījumi, kara un mēra laika šausmas, nāve un apbedīšana, rīta un vakara apcere, ceļavīra, arāja un zvejnieka garīgās dzīves vajadzības, kristīgā dievbijīgā dzīve šaisaulē, mūžīgās dzīvošanas izredzes viņā saulē – neviens zīmīgāks gadījums un domu virziens latviešu zemnieka dzīvē nepaliek bez savas garīgās dziesmas; netrūkst pat garīgas šūpladziesmas – Firekera *Bērniņ mīlais, Dieva stādīts*, kas noslēdz dziesmu grāmatas pamatdaļu. Šai dziesmai nav norādes par melodiju, vācu dziesmu krājumos neatrodu analogu. Noapaļotā teksta forma ļauj domāt par Firekera oriģinālsacerējumu ar oriģinālmelodiju.

16



Kristofora Firekera *Šūpla dziesmiņa* (fragments) 1779. gada dziesmu grāmatā Vidzemei. – LUAB Rokrakstu un reto grāmatu nodaļa, R 1724, 782. lpp.⁸

8 Šī dziesma pirmoreiz publicēta grāmatā *Lettische geistliche Lieder und Collecten*. Mitau: Steffenhagen, 1685: 236.

1. Bērniņ mīļais! Dieva stādīts/
Dieva dots/ no Dieva rādīts⁹;
Tā no tevīm daudzinaš :/:
2. Tas Dievs augstais/ kas tev' radijs/
Tas tev' svētīs/ tas tev' vadīs/
Un pa Godam audzinaš :/:
3. Klusi/ dusi /Kristus Rokās/
Kas par tevi cietis Mokas/
Pestīj's tavu Dvēselīt :/:
4. Tevi sarga Eņģeliši/
Dieva stipri Sulainiši /
Klusi/ dusi Zeltenīt :/:

Latviešu dziesmu grāmata bija nenoliedzami izveidojusies par daudzpusīgu latviešu ģimenes un saimes dzīves veidotāju un rosinātāju.

Hernhūtiešu tradīcija

Protestantiskās literatūras laukā 18. gadsimtā dominēja divas tradīcijas: ortodoksālais luterānisms no vienas puses, bet no otras – piētisms un tā radikālākā forma – hernhūtisms, kas radās kā reakcija uz ortodoksālo luterānismu. Gan latviešu, gan igauņu Vidzemē hernhūtisms kļuva par spēcīgu nacionāli reliģisko kustību ar vēra ņemamām dziedāšanas prakses lokālajām izpausmēm. Reliģiskā kustība un tās ietvaros uzplaukusī dziedāšanas tradīcija attīstījās gan, pateicoties Valmiermuižas skolotāju semināra darbībai (1738–1749) vācbrāļu vadībā, gan vēlāk – t. s. hernhūtiešu “klusā gājiena” laikā, kad kustības aizlieguma rezultātā pieauga latviešu pašorganizācija, turpinot veicināt garīgo dziesmu jaunradi¹⁰. Gan kustības dalībnieki, gan tās garīgie vadoņi jau pilnībā nāca no latviešu vidus.

Līdzīgi kā evaņģēliski luterisko grāmatu laukā, arī hernhūtiešu dziesmu grāmatas iezīmē kvantitatīvu izaugsmi: no 33 dziesmām 1739. gada Kēnigsbergas izdevumā līdz 234 dziesmām 1742. gadā Rēvelē drukātajā grāmatā, un līdz 400 dziesmām Georga Heinriha Loskīla (arī Juris Indriķis Loskīls, vācu *Georg Heinrich Loskiel*, 1740–1814) sagatavotajā 1790. gada Rīgas izdevumā. To pamatu veido vācu piētista

9 Citā 1779. gada dziesmu grāmatas eksemplārā, kas glabājas LNB Reto grāmatu un rokrakstu nodaļā (LNB, R L2S 324: 782), *Šūpla dziesmiņas* tekstā atrodam vārdu “radīts”. Šādas atšķirības ļauj domāt, ka 1779. gadā dziesmu grāmata izdota atkārtoti.

10 1742. un atkārtoti 1743. gadā hernhūtiešu pretinieki – ortodoksālā luterānisma piekritēji – panāca, ka Krievijas imperatore Jeļizaveta (Elizabete) Petrovna (*Elizaveta Petrovna*, 1709–1762) aizliedz hernhūtiešu brāļu draudzes darbību Krievijas impērijā. Hernhūtieši pārgāja savā otrajā darbības posmā, ko dēvē arī par “klusu gājieni”, kad par spīti aizliegumam kustība tomēr turpinājās – pirmajos gados galvenokārt slepeni, bet ar laiku arvien atklātāk. Šajā laikā būtiski samazinājās t. s. vācbrāļu skaits un tā kļuva par latviešu kustību.

Johana Anastāsija Freilinghauzena (*Johann Anastasius Freylinghausen*, 1670–1739) dziesmu krājums (1. daļa 1704, 2. daļa 1714; kopā 1581 dziesma ar 597 melodijām). Starp hernhūtiešu dziesmām var atrast arī oriģinālsacerējumus, kuriem citur nav atrasti analogi – piemēram, 1739. gada izdevumā tādas ir trīs, 1742. gada izdevumā – 41 dziesma.

Garīdzniecības attieksmes pret brāļiem no baznīcas baznīcā atšķīrās – dažiem mācītājiem simpatizēja brāļu dziļā kristietības izjūta, tieksme uz tikumiem, tai pašā laikā daudz kur dievnamī mēdza kļūt pustukši, raisot draudžu ganu dusmas. Laipošana starp brāļu draudzi un luterisko baznīcu veicināja arī repertuāra migrāciju, jo hernhūtiešu dziesmas nereti tika dziedātas luteriskajā baznīcā. Piemēram, 1732. gada luteriskajā dziesmu grāmatā ir pielikums “no citām jaunām dziesmām”. Adamovičs norāda, ka, iespējams, grāmatas ar pielikumu laikam gan būs iespiestas jau pēc 1732. gada un pielikuma dziesmu vidū atrodamas 10 dziesmas bez autora, kaut vai tā iniciāļu, norādes. To vidū septiņas tieši norāda uz piederību brāļu draudzei. Piecas no tām ir sastopamas brāļu draudzes 1742. gadā izdotajā dziesmu krājumā (*Ak gaisma apgaismo, Tev manu spēku es mīlošu, Mans Jēzus uzņem grēcniekus, Jūs grēcinieki nabaģi un Ak, kas esam mēs bez Jēzu*), sestā (*To grunti esmu nu atradis*) atrodama turpat citā tulkojumā, savukārt septītā – *Jēzu spēks to noskumušu atzīmēta* brāļu draudzes senrakstos (Adamovičs 1963: 334) starp pirmajām hernhūtiešu vācbrāļa Magnusa Buntebarta (*Magnus Buntebarth*) tulkotajām dziesmām. Grāmatā vietām labota šo dziesmu valoda, bet viena – tulkota gandrīz no jauna. Kā secina Adamovičs, nebūs tomēr šaubu, ka interesi par šīm dziesmām modinājusi brāļu draudzes kustība. (Adamovičs 1963: 334)

18

Dziesmu grāmatas racionālisma ietekmē

Ar racionālismu kā filozofisku uzskatu 18. gadsimtā visvairāk saistās Vecā un Jaunā Stendera daiļrades, taču līdzās viņiem šajā virzienā darbojās vēl vesela grupa Kurzemes un Vidzemes mācītāju (Daija 2017). Vecais Stenders jeb Gothards Frīdrihs Stenders (*Gotthard Friedrich Stender*, 1714–1796) racionālisma ideju iespaidā pārstrādāja latviešu garīgās dziesmas, mazinot baroka tēlainību tajās un veicinot skaidrāku izteiksmi un laicīgu saturu. Viņš piedalījās *Kurzemes jaunas un pilnīgas dziesmu grāmatas* 5. izdevuma tapšanā (1754), kā arī publicēja *Jaunu, izskaidrotu dziesmu grāmatu* (1783, 1792). Jaunais Stenders jeb Aleksandrs Johans Stenders (*Alexander Johann Stender*, 1744–1819) bija luterāņu garīgo dziesmu krājuma *Kurzemes jauna un pilnīga dziesmu grāmata* 1796. gada izdevuma redaktors. Viņš bija arī viens no redaktoriem un līdzautoriem racionālisma stilā sacerētajai *Jaunai un pilnīgai latviešu dziesmu grāmatai* (1806).

Visai zīmīgi ir notikumi, kas saistās jau ar jaunās, racionālisma ietekmētās dziesmu grāmatas ieviešanu un raksturo sabiedrības attieksmi pret 18. gadsimta izdevumiem. Kad 1806. gadā Kurzemei un 1809. gadā Vidzemei luterāņu baznīcas vadība izdeva jauno dziesmu grāmatu, zemnieki, neraugoties uz mācītāju spiedienu, daudzās vietās no tās atteicās, izsakot vēlēšanos palikt pie vecās. Bauskā protestēja pret jaunās grāmatas lietošanu jau no 1808. gada, bet Liepājā baznīcēni atteicās dziedāt pēc tās līdz pat 1818. gadam. Organizēta pretestība tika izrādīta Durbē un Engurē 1813. gadā,

vēl Mežotnē, Lindē, Bārtā, Rucavā, Gramzdā, Krotē, Virgā 1817.–1819. gadā. Vidzemē jau 1810. gadā organizētāki notikumi risinājās Pavasara muižā, Apukalnā, kā arī Aizkrauklē. (Apīnis 1991: 131) Liepājā 1816. gadā nelīdzēja pat dievkalpojumā ievestā policija. Iejaukties tika aicinātas muižas, pretošanās vadoņus sodīja. Gramzdā daži zemnieki ierosinājuši atgriezties pie vecajām dziesmām, draudze ar tām pārkliegusi ķesteri. Jāņos zemnieki no viņa paņēmuši baznīcas atslēgas un paši turējuši dievvārdus. Nozīmīgs bija pretestības akciju kolektīvais raksturs. (Apīnis 1991: 132)

Kā uzsver Apīnis, zemnieku pretestības galvenais cēlonis visdrīzāk meklējams jaunās grāmatas sausi prātnieciskajā raksturā, apstākļi, ka tai trūka lielu vispārinājumu, idejiski emocionāla vienotāja un virzītāja kodola, spējas lietotājus saliedēt vienā pārdzīvojuma vilnī (uz to norāda arī zemnieku pārmetumi par dziesmu sadzīviskumu – tajās esot pārāk daudz “miesas barības” un trūkstot “gara barības”). (Apīnis 1991: 132) Vecās dziesmu grāmatas seniskums tai piešķīra it kā sakrālu raksturu, ļaudis iebilda, ka jaunajā krājumā dziesmas, ko sacerējusi zemniece Bormaņu Anna (?–1785), nevarot būt Dieva dziesmas. Notikumi ap jauno dziesmu grāmatu pierāda, ka tauta attieksmē pret reliģiju nebija tikai objekts, bet arī patstāvīgs subjekts, kas spēja izteikt savu gribu un izvēlēties starp sev pieņemamām un nepieņemamām ideoloģijas (un estētiskajām) formām. (Apīnis 1991: 132) Var pieņemt, ka konflikts bija saistīts arī ar pierastu un iemīļotu melodiju lietojuma izmaiņām.

19

Par dziedāšanu

Laika gaitā 18. gadsimtā jau ir nostiprinājies diezgan stabils garīgo dziesmu melodiju kopums, kura ietvaros draudze spēja rīkoties ar visai plašu repertuāru. Muzikālajā ziņā tas pamatā bija eksistējis mutvārdu tradīcijā un izveidojis līdz pat vairākiem simtiem melodiju. Dziesmu grāmatas ir bez nošu materiāliem, toties ar norādēm, ar kādām melodijām katra dziesma atskaņojama. Latviešu grāmatās šīs norādes ir citkārt vāciski, citkārt – latviski.

Vispārēja parādība jau kopš reformācijas pirmsākumiem ir kontrafaktūra – viena teksta aizstāšana ar citu, nemainot melodiju, pielāgojot tekstu jau esošai melodijai. Tā ir sena tradīcija un vispārpieņemta prakse. Dziesmu grāmatās tādējādi jauni teksti un tulkojumu versijas atrodas cits citai līdzās, dziedāti ar vienu melodiju. Cik var spriest, ienāk arī jauns melodiju materiāls, tas gan notiek stipri mazākā mērā, nekā jauni teksti. Tādējādi izsekot dziesmu muzikālajai pusei ir krietni aizraujošs un smalks darbs. Vienkāršākajos gadījumos dziesmas teksts atbilst oriģinālmelodijai, kā korāli *Dievs Kungs ir mūsu stipra¹¹ pils*. Taču daudzas, sevišķi jaunākas dziesmas un liela daļa tulkojumu pakļauti kontrafaktūrai.

Par to, kāda bija dziedāšanas kvalitāte, zināmā mērā liecina Kurzemei domātās dziesmu grāmatas (1727) ievads, kurā minēts, ka grāmata veicinās jebkāda veida atšķirības izzušanu starp dziedātājiem vācu un latviešu draudzēs:

11 Skat. 6. atsauci.

“[...] viscaur tika ieviestas atskaņu dziesmas, [tā] ka ļaužu dziedāšana tik ļoti pieaugusi, ka šajā lietā gandrīz nav atšķirības starp vācu un latviešu draudzi.”¹² (LUAB, R 1076)

Nošu raksta apguve hernhūtiešu skolotāju vidē un dziedāšana pēc notīm radikāli ietekmēja latviešu dziedāšanas praksi¹³. Jāņem vērā, ka, piemēram, Vidzemē no 1766. līdz 1768. gadam darbojās 169 skolas ar apmēram 2500 skolēniem (Apinis 1991: 110).

Jau 1742./1743. gada Vidzemes baznīcu vizitācija nonāca pie atzinuma, ka zemnieku dziedātprasme uzlabojusies tiktāl, ka viņi spēj sagatavot pat daudz balsīgas dziedājumus (Straube 2005: 14). Bet 1786. gadā Krīpēnos notika liela mēroga koru svētki visiem latviešu “strādniekiem”. Tie tika organizēti Krīpēnu saiešanas namā 14. un 25. janvārī, un tajos piedalījušies ap 500 cilvēku, tostarp 56 personu liels zēnu koris (jātceras, ka 18. gadsimta beigās hernhūtiešu draudzēs notikušas tā sauktās “bērnu stundas” ar dziesmu un dzejoļu mācīšanos, kā arī pārrunām) (Straube 2000: 150). Šādu koru pastāvēšana latviešu vidū ļauj domāt par daudz balsīgas dziedāšanas praktizēšanu atsevišķās draudzēs.

Dziesmu lokālās iezīmes un autori

Latvijas dziesmu grāmatās ir vairāki iezīmīgi lokālie vaibsti. Pie tādiem pieder muižnieka politiķa, dzejnieka un mūziķa Gustava fon Mengdena (*Gustav Freiherr von Mengden*, 1625 vai 1627–1688) daiļrade, kas uzplauka 17. gadsimta beigās Rīgā, bet ar savu nozīmīgumu ietekmēja 18. gadsimta dziesmu grāmatu saturu gan Latvijā, gan Skandināvijā (Zviedrijas un Somijas evaņģēliski luteriskajās dziesmu grāmatās šī autora devums ir sastopams vēl mūsdienās). 1686. gadā Georga Matiasa Nelleras spiestuvē Rīgā tika izdots divdaļīgs sējums vācu valodā *Sonntages Gedancken eines Christen* (“Kāda kristieša svētdienas pārdomas”) un Dāvida psalmu ritmizējumi *Der Verfolgete, Errettete und Lobsingende David, Das ist: Alle Psalmen Davids in Reimen gefaßet und auff denen bey der Evangelischen Kirchen gebräuchlichen Melodeyen eingerichtet* (“Vajātais, glābtais un slavu dziedošais Dāvids, tas ir: Visi Dāvida psalmi ar atskaņām, iekārtoti ar evaņģēliskajā baznīcā izmantotām melodijām”). Izdevuma pamatā ir dziedājumi, to vidū oriģinālkoraļi, t. s. koraļārijas ar ciparoto basu. (Šarkovska-Liepiņa 2019)

Mengdens pieder pie autoriem, kuru dziesmas ienāca ne tikai Livonijas vācu, bet arī latviešu dziesmu grāmatās Svantes Gustava Dīca tulkojumos. Kopumā latviešu grāmatās atrodamas astoņas Mengdena dziesmas, starp tām *Jesu, hast Du mein vergessen* (“Jēzu, vai tu esi man’ aizmirsis”). Mengdena krājumā tā publicēta, iespējams, ar oriģinālmelodiju. Dziesmai ir ciparotā basa pavadījums. Zemāk redzamais koraļis publicēts Voldemāra fon Boka transkripcijā.

12 “[...] durchgehends die Reim-Lieder eingeführet worden, die Leute dergestalt in Singen zugenommen, daß fast kein Unterscheid unter einer Teutschen und Lettischen Gemeine in diesem Stücke zu finden.”

13 Kā liecina rakstītie avoti, hernhūtiešu Valmiermuižas semināra vadītājs Magnuss Buntebarts esot skolojis latviešus notīs, lai pēc tam tie varētu pareizi noturēt melodiju. Jo pēc viņa sacītā, latviešiem bijusi pilnīgi neizkopta dziedāšanas māka (sk.: LNA/LVVA, 233-4-1105: 2. – M. Buntebarta liecība vizitācijas pārstāvjiem). Pirmie semināra audzēkņi kā skolotāji draudzēs sāka darboties jau 1739./40. gada ziemā (Adamovičs 1963: 505).



Gustava fon Mengdena dziesma *Jesu, hast Du mein vergessen*. Fragments. Avots: Bock 1864.

Šī dziesma publicēta vairākos dziesmu grāmatas izdevumos gan vācu, gan arī latviešu versijā, kuras autors ir Svante Gustavs Dīcs (dziesmai pievienoti autora iniciāļi M. S. G. D.), turklāt ar norādi, ka tā dziedama ar melodiju *Jēzus! Tu dod sirdī prieku*. Dziesma ievietota sadaļā *Dziesmas no Krusta un Bēdām*.

<p>Vācu dziesmu grāmata, 1721 (LUAB, R 376: 582–583):</p> <p><i>Jesu, hast Du mein vergessen? Warum scheint Dein Angesicht Meiner armen Seelen nicht? Mich hat grosse Angst besessen, Angst, die meine Seele preßt. Angst, die mich ohn Hoffnung läßt.</i></p>	<p>Latviska dziesmu grāmata, 1732 (LUAB, R 4146: 436–437; LUAB, R 1701: 430–431):</p> <p><i>Jēzus! Vui tu nu aizmirsties Manu Verga Dvēseli! Vui tu manis nezini? Vuj tu visai no man šķirsties? Sāpes, Briesmas, Biedekļi Apžņaudz manu Dvēseli.</i></p>
------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

Vācu izdevumā šī dziesma ievietota sadaļā *Am Sonntage Reminiscere* (“Gavēņa otrajā svētdienā”), atzīmējot, ka tā atskaņojama ar melodiju *Jesus ist mein Heil und Leben* (LUAB, R 376: 582). Diemžēl himnoloģijas datubāzēs šādu melodiju pagaidām nav izdevies atrast.

Cits lokālais vaibsts saistīts ar Andreasa Knopkena (*Andreas Knopken*, arī *Knopke, Knöpfken, Knopius, Knopf*, 1468–1539) vārdu. Šī 16. gadsimta Rīgas reformatora un dziesminieka vārds 18. gadsimta krājumos parādās vairākkārt, piemēram, 1721. gada Rīgas vācu dziesmu grāmatā atrodam korāli *Hilf Gott, wie geht es immer zu* (latviešu dziesmu grāmatās visbiežāk dziesmu nosaukumi tiek publicēti vācu valodā; *Dievs palīdz, kā tas vienmēr nāk*) (LUAB, R 376: 71). Tas dziedams ar korāļa *Nun freut euch lieben [Christen g'mein]* (“Nu priecājies, mīļā Kristus draudze”) melodiju un ir viens no populārākajiem reformācijas sākumperiodā sarakstītajiem Mārtiņa Lutera dziedājumiem.

Dziesmu grāmatu izplatība un recepcija latviešu sabiedrībā

Latvijā relatīvi agri – jau 17. gadsimta pēdējā trešdaļā – grāmatas nonāca līdz zemākajiem slāņiem, par ko liecina grāmatu iesējumi, ieraksti, nolietošānās pakāpe. Grāmatu ienākšanas ceļi latviešu sabiedrībā bija dažādi, taču vislielākā nozīme bija mecenātismam. Viens no šādiem ceļiem bija skola, kas grāmatas saņēma no

muižniekiem vai citiem turīgiem ļaudīm. Arī ar baznīcas starpniecību. Taču galvenais izplatīšanas veids bija tirdzniecība. Kā atzīmē Aleksejs Apīnis, vēl 17. gadsimta nogalē latviešu grāmatas vairāk cirkulēja pilsētās. Savukārt 18. gadsimtā tās jau būtiski aptvēra laukus. Apīnis atzīmē arī to, ka 17. gadsimta pēdējā trešdaļā un 18. gadsimta pašā sākumā vērojama nozīmīga lasīšanas kvantitatīvā izaugsme, kļūstot par vērā ņemamu sociālu parādību. (Apīnis 1991: 69–70)

Piesātinātība ar grāmatām. Piemēri (Apīnis 1991: 117):

Vidzeme, 18. gadsimts

Ēveles draudzē 1731. gadā – **100 rokasgrāmatu, 42 dziesmu grāmatas**, 2 Bībeles, 1 Jaunā Derība u. c.

Mazsalacas draudzē 1782. gadā 6786 iedzīvotāji, 1766 lasītpratēji, 350 māju. **655 dziesmu grāmatas**, 98 Bībeles, 2 bibelstāstu izdevumi.

Kurzeme, 19. gadsimta sākums

Lindes un Birzgales draudzē 1827. gadā 2441 iedzīvotājs, 1185 lasītpratēji, 130 māju – **524 dziesmu grāmatas**.

Kurzemē 18. gadsimta pirmajā pusē zemnieki grāmatas pirka gausāk nekā Vidzemē, tomēr temps auga. 1744. gada Rokasgrāmatas iespaiduma 6000 eksemplāru jau 1751. gadā bija izpirkti. Zināmas latviešu grāmatu tirāžas: Rokasgrāmatai – 1000, 5000, 6000 eksemplāru (Apīnis 1991: 79). Salīdzinājumam – Rietumeiropā vidējo tirāžu 17.–18. gadsimtā lēš uz 2500–3000 eksemplāriem. Tāda starpība izskaidrojama ar to, ka latviešu izdevumi bija masu grāmatas visplašākajam iedzīvotāju slānim – zemniekiem. Vidzemē 18. gadsimta pēdējā trešdaļā konstatēta lasītpratēju skaita palielināšanās līdz 2/3 pieaugušo no apmēram 40% zemnieku. Kurzemē gadsimtu mijā prata lasīt apmēram 1/3 latviešu (salīdzinājumā ar Vāciju: ap 1800. gadu lasītpratēji bija ap 50% visu iedzīvotāju, Krievijā – ap 4%). Visvairāk lasītpratēju bija hernhūtiešu novados (līdz pat 90%) (Apīnis 1991: 110–111). Būtiska ir korelācija starp lasītprasmi un dziedāšanas praksi, kas kļūst par vērā ņemamu dziedātprasmes faktoru.

Var secināt, ka visizplatītākā bija dziesmu grāmata: pa eksemplāram uz 2–5 lasītspējīgajiem, pa vairākām vienā lauku sētā. Otrā vietā – Bībele un Jaunā Derība. Arī augstākminētā tirāžu statistika papildina šo secinājumu.

Korāļgrāmatas

Visbeidzot – kā tika uzturēts šis plašais mutvārdu tradīcijā pārgājušais melodiju kopums? Tam līdzēja ērģelnieki un viņu sarakstītās korāļgrāmatas ikdienas lietošanai. Dziesmu grāmatām ar tekstu apkopojumiem atbilda korāļmelodiju apkopojumi, iekārtoti četrbalsīgi ērģelēm (Arro 1931: 97) – tie bija ērģelnieku pašu izveidoti krājumi ar harmonizētiem, aranžētiem korāļiem.

Pirmās korāļgrāmatas Baltijā tapušas 18. gadsimta pirmajās dekādēs. Tās bija rokrakstos, un krājumus izmantoja ērģelnieki, paši tos sastādot un apkopojot norakstus no vācu korāļgrāmatām, nereti pārstrādājot dziesmu harmonizācijas pēc savas gaumes. Sevišķi plaši izplatījās tā dēvētās korāļu starpspēles – *Choralzwickenspiele*. Šādi tika apzīmētas notis izrakstītas figurācijas, kas izauga par plašām pasāžām un koncertveida kadencēm. Starpspēlēs ērģelnieki ar zināmu bravūras piedevu rādīja savu attīstīto spēles tehniku tik ilgi, kamēr draudze šo pausi dziedāšanā spēja nodrošināt ar nepieciešamo elpu, lai iezīmētu cezūru pirms nākamās rindiņas. Tipisks šādas tehnikas piemērs atrodams rokraksta grāmatā *Choral-Buch mit verschiedenen Zwischen-Spielen über das Rigische Gesangbuch*, kas datēta ar 1800. gadu. Kaligrāfiski sarakstītā grāmata ādas iesējumā reiz atradusies Rīgas Vēstures un senatnes pētītāju biedrības bibliotēkā, pēc Otrā pasaules kara tā ieklūdināta tagadējās LU Akadēmiskās bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu kolekcijā. Korāļgrāmatas autors ir Jūlijs Augusts Fēre (*Julius August Fehre*, 1745–1812) – Rīgas Sv. Pētera baznīcas ērģelnieks (1792–1799).



Jūlija Augusta Fēres aranžētais korālis *Erbarm dich mein, o Herre Gott* (Apžēlojies par mani, Kungs Dievs) no krājuma *Choral-Buch mit verschiedenen Zwischen-Spielen über das Rigische Gesangbuch* (Rīga, 1800). Rokraksts. LUAB Rokrakstu un reto grāmatu nodaļa, R 1830, 27. lpp.

Fēres apdarinātais korāļa *Erbarm dich mein, o Herre Gott* (Apžēlojies par mani, Kungs Dievs) fragments spilgti ilustrē iepriekš minēto harmonizācijas manieri ar ciparoto basu un figuratīvām starpspēlēm korāļa cezūru vietās. Korāļdziedājuma ietvaros izvērstās starpspēles Baltijas provincēs tika praktizētas līdz pat 19. gadsimta vidum. Kā bilst Arro, tādējādi veidojās garas korāļnošu “šleifes”, kuru ietekme jūtama pat gadsimtu

vēlāk, kad korāļa nošu ilgumu sāk limitēt ar divām-trim sekundēm. 1889. gadā Brandenburgas sinode šo ilgumu ierobežoja līdz vienai sekundeī. (Arro 1931: 114)

Līdzīgā manierē veidoti visu 89 alfabētiskā secībā izkārtoto dziedājumu pārlikumi, ietverot Sv. Pētera baznīcas pamatrepertuāru un ievadot krājumu ar vācu *Te Deum* versiju *Herr Gott dich loben wir*.

Citāda tendence saistīta ar hernhūtiešu praksi, kurā tika skausti visi izskaistinājumi un ērģeļu starpspeles, bet, no otras puses, dziedāšana ieslidēja saldeni sentimentālā gultnē ar ritmiski nestabilu izpildījuma manieri, kas mazināja korāļa stingrā askētiskuma spēku. Tā laika dziedāšanai draudzē vispār bija raksturīga melodiju gara stiepšana.

Veidojot korāļu aranžējumus, Baltijas ērģelnieki sekoja savai personīgajai gaumei, jo kanonizēts izpildījums vai kanonizēti krājumi 18. gadsimtā un pat vēlāk šai laukā neeksistēja. Apspēti bija neskaitāmi melodiju varianti, kas draudzes dziedāšanā kļuva par zināmu traucēkli – atšķirīgas versijas bija raksturīgas ne tikai dažādās ģeogrāfiskās vietās, bet arī vienas pilsētas baznīcās, – vēl 1840. gadā to apliecina Tērbatā strādājošais vācu kordirģents, ērģelnieks un komponists Frīdrihs Brenners (*Friedrich Christian August Brenner*, 1815–1898):

“Vairākus gadus ilgā uzturēšanās Baltijas jūras provincēs šī raksta autoram daudzkārt deva iespēju novērot dažādās lauku un pilsētu, nereti vienas un tās pašas pilsētas, baznīcās neskaitāmus melodiju variantus – apstākļi, kas rosināja viņu jo vairāk iedziļināties šīs vienotības trūkuma iemeslos. Izrādījās, ka publiskais dievkalpojums balstījās uz ievērojamu skaitu korāļgrāmatu, kas būtiski atšķīrās savās melodijās, turklāt katrs ērģelnieks vai priekšdziedātājs tās ikreiz atsevišķos posmos vēl modificēja pēc saviem ieskatiem, pilnībā laupot draudzes dziedājumam jebkādu pieturas punktu. Tas pats attiecas uz skolām, kur rīta lūgšanai vēl aizvien nav ieviesta tai īpaši paredzēta korāļgrāmata. No tā izriet, ka galu galā arī mājas lūgšanām, kas – roku rokā ar skolu – vislabāk piemērotas baznīcas dziedāšanas veicināšanai, trūkst “vadoņa”, kas izvairītos no novirzēm un atšķirībām attiecīgo draudžu dziedātajās melodijās.”¹⁴ (Brenner, *Das Inland* 30.10.1840: 695–696)

Šos trūkumus 19. gadsimta otrajā pusē atrisināja gan Tērbatas universitātes mācībspēki, gan Vidzemes skolotāju seminārs Valkā, bet vēl agrāk centās īstenot vācu ērģelnieks un komponists, kopš 1773. gada Rīgā strādājošais kantors un mūzikas direktors Georgs Mihaēls Tēlemanis (*Georg Michael Telemann*, 1748–1831) savā korāļu

14 “Ein mehrjähriger Aufenthalt in den Ostseeprovinzen gab dem Unterzeichneten vielfache Gelegenheit, die zahllosen Abweichungen der Gesangsweisen in verschiedenen Kirchen des Landes und der Stadt, ja nicht selten in einer und derselben Stadt, zu bemerken, ein Umstand, der den Wunsch in ihm rege machte, auf den Grund dieses Mangels an Einheit näher einzugehen. Es ergab sich nun, daß der öffentlichen Gottesverehrung eine namhafte Zahl in ihren Melodien wesentlich abweichenden Choralbücher zum Grunde lag, welche überdies, je nach den Ansichten des jedesmaligen Organisten oder Vorsängers, in einzelnen Stücken ihrer Anwendung noch Modificationen im Gefolge hatten, die vollends jeden festen Haltpunkt für den Gesang der Gemeinde raubten. Dasselbe gilt von den Schulen, bei denen, für die Morgenandacht, bis jetzt kein namentlich bestimmtes Choralbuch eingeführt worden ist. Hieraus erhellt, daß es endlich auch der Hausandacht, die, Hand in Hand mit der Schule, am kräftigsten zur Förderung des kirchlichen Gesanges zu wirken, geeignet ist, an einem Führer mangelte, der Abweichungen und Verschiedenheiten in den Gesangsweisen der respectiven Gemeinden vermied.”

krājumā Baltijas provincēm. Tas iznāca 1812. gadā ar nosaukumu *Sammlung alter und neuer Choral-Melodien für das seit dem Jahre 1810 in die evangelisch, lutherisch und reformierten Kirche zu Riga und zu Livland eingeführte neue Gesangbuch..* ("Senu un jaunu korāļmelodiju krājums 1810. gadā Rīgas un Vidzemes evaņģēliski luteriskajās un reformētajās baznīcās ieviestajai jaunajai dziesmu grāmatai.."); korāļi tika publicēti ar ciparotā basa norādēm. Šis krājums, ko savā spiestuvē Rīgā publicēja Jūliuss Konrāds Daniels Millers (*Müller*), savā ziņā kļuva par komponista iepriekšējās muzikālās pieredzes un Rīgas dziedāšanas tradīciju kopsavilkumu.

Rīgas Sv. Pētera baznīcas mācītājs un arhidiakons Liborijs Bergmanis (*Liborius von Bergmann*, 1754–1823) – arī vēsturnieks un rakstnieks – par krājumu vēstīja:

"Pēc mana sirsnīga lūguma un pierunāšanas mūsu kantors un mūzikas direktors Tēlemanijs ir izšķīries izdot pilnīgu Rīgas korāļgrāmatu, kas ietvertu visas šeit pie mums ierastās melodijas pēc Rīgas jaunās dziesmu grāmatas. Kam par to ir kaut kāda saprašana, viegli ieskatīs, ar kādām pūlēm un ar kādiem izdevumiem tāds pasākums ir saistīts. Ieguvums pret to ir jo lielāks, tāpēc ka mūsu melodijas ļoti bieži atšķiras no melodijām citos novados, un mēs līdz šim vēl nevaram uzrādīt nevienu iespiestu Līflandes [Vidzemes] korāļu grāmatu."¹⁵ (Bergmann 1785: 157)

Uz šo izdevumu bija paredzēta arī parakstīšanās. Korāļgrāmatas rokraksts (105 korāļi) saglabājies Georga Pēlhava kolekcijā Berlīnē; tās nosaukumā ir šāds apraksts: *Rigisches Choralbuch, welches die Melodien der im Neuen Rigischen Gesangbuche befindlichen Gesänge größtentheils so, wie sie in den Kirchen zu Riga gesungen werden, darstellt, mit hinzugefügten Harmonien von Georg Michael Telemann, Cantore u. Directore Musices in Riga. 1800* – tātad, "Rīgas korāļgrāmata, kas jaunajā Rīgas dziesmu grāmatā atrodamo dziesmu melodijas ataino lielākoties tā, kā tās tiek Rīgas baznīcās dziedātas, ar pievienotām harmonijām"¹⁶ no Georga Mihaēla Tēlemaņa, kantora un mūzikas direktora Rīgā, 1800". Vairāki krājuma drukas eksemplāri glabājas Vācijā: Berlīnē, Minhenē, Štolbergā, bet vēl Maskavā un citur.

Savukārt hernhūtiešu muzikālais pūrs lielā mērā balstījās uz publicētajām melodijām, kas izdotas iepriekš jau minētajā piētista Freilinghauzena grāmatā, kā arī uz iespējamām latviešu vidē radītajām oriģinālmelodijām un luteriskajās baznīcās dziedāto repertuāru. Turklāt brāļu vidē bija pieejamas gan nelielas ērģeles, gan arī citi pavadinstruments – tie atradās skolās un saieta namos, vai pat atsevišķās mājās, kur notika svētbrīži un dziedāšana. Iespiestu korāļgrāmatu brāļu draudzes Vidzemē sāka lietot tikai kopš 19. gadsimta 30. gadiem: 1831. gadā Gnadavā (*Gnadau*) iznāca brāļu draudžu korāļmelodiju grāmata *Auszug aus dem bisher in den evangel. Brüder-Gemeinden*

15 "Auf meine freundschaftliche Bitte und Ueberredung ist unser Herr Cantor und Musikdirector Telemann entschlossen, ein vollständiges rigisches Choral-Buch, welches alle hier bey uns übliche Melodien nach dem neuen rigischen Gesangbuch enthalten soll, herauszugeben. Wer hievon nur einigen Begriff hat, wird leicht einsehen, mit welcher Mühe und mit welchen Kosten ein solches Unternehmen verknüpft sey. Der Nutzen hingegen ist um so größer, da unsre Melodien von denen, in andern Gegenden, oft sehr abweichen, und wir bis jetzt noch kein gedrucktes liefländisches Choralbuch aufweisen können."

16 Domāts ciparotais bass.

gebräuchlichen Choral-Buche mit ausgeschriebenen Stimmen der Choral-Melodien ("Izlase no līdz šim evaņģ[ēliskajās] brāļu draudzēs izmantotās korāļgrāmatas ar izrakstītām korāļmelodijām"), un tajā bija 223 dziesmas četrbalsīgā sakārtojumā bez teksta.

Secinājumi

Dziedāšanas praksi uzturēja un veidoja plašs dziesmu grāmatu klāsts, kas tika izdots Rīgā un Jelgavā, savukārt hērnhūtiešiem arī Morāvijas brāļu kopienu pilsētās. Dziesmu skaits grāmatās nemitīgi auga, pateicoties galvenokārt jaunu tekstu un tulkojumu versiju iekļaušanai, dominējot kontrafaktūras tradīcijai. Vienlaikus ienāca arī jaunas melodijas. Gan Baltijas vācu, gan latviešu grāmatu saturs iezīmējās ar spilgtiem lokāliem vaibstiem – arī izmantoto autoru ziņā (G. fon Mengdens, A. Knopkens u.c.). Lielu progresu dziedāšanas iemaņu attīstībā veicināja ritmizēto korāļu iekļaušana grāmatās kopš 17. gadsimta nogales (K. Firekers, S. Dīcs u.c.).

Latviešu sabiedrībā 18. gadsimta dziesmu grāmatu popularitāte bija neapstrīdami plaša, par ko liecina salīdzinoši lielās tirāžas un grāmatu uzskaites statistika, savukārt augstais lasītprasmes procents iedzīvotāju vidū apstiprina repertuāra tekstu un arī muzikālās daļas pārnesi latviešu sabiedrībā. Tas, ka latviešos uzvilnija protesti pret tā dēvētajām jaunajām jeb racionālistu dziesmu grāmatām 19. gadsimta pirmajā dekādē, savukārt, apliecina aktīvu sabiedrības nostāju repertuāra jautājumā, kas izslēdz pieņēmumu par to, ka 18. gadsimta mantojums būtu ticis drastiski uzspiests un draudžu locekļi būtu bijuši pasīvi.

Ērģelnieku prakse liecina par dziedāšanas tradīcijas attīstību un tās lokālajām iezīmēm, kā arī tā pamata veidošanos, kas no 18. gadsimta jau nodrošināja plašāka garīgā vairākbalsīgā repertuāra iestudējumus latviešu draudzēs.

Dziesmu grāmata kā vienīgais muzikālais apkopojums vairāku gadsimtu garumā bija centrālais ar Rietumeiropas vērtībām saistītais izdevums, kas nonāca latviešu rokās, ticis iemīlots un aktīvi apgūts.

BIBLIOGRĀFIJA

AVOTI

Latvijas Nacionālais arhīvs/ Latvijas Valsts vēstures arhīvs (LNA/LVVA)

233. fonds – *Vidzemes konsistorija, 1519–1922*:

233-4-1105: 2. Magnusa Buntebarta liecība vizitācijas pārstāvjiem.

LNB Reto grāmatu un rokrakstu nodaļa

LNB, R L2S 324 – *Latviska dziesmu grāmata*. Rīga: Frölich, 1779.

LUAB Rokrakstu un reto grāmatu nodaļa

Fehre, Julius August. *Choral-Buch mit verschiedenen Zwischen-Spielen über das Rigische Gesangbuch* [rokraksts]. Rīga, 1800 – LUAB, R 1830.

Graeven, Alexander. Vorrede. *Jelgavas Jauna un pilnīga latviešu dziesmu grāmata*. Jelgava: Radetzky, 1727 – LUAB, R 1706.

Latviska dziesmu grāmata. Rīga: Frölich, 1732 – LUAB, R 4146.

Latviska dziesmu grāmata. Rīga: Frölich, [pēc 1732; iespējams, atkārtots metiens] – LUAB, R 1701.

Latviska dziesmu grāmata. Rīga: Frölich, 1779 – LUAB, R 1724.

Neuvielvermehrtes Rigisches Gesangbuch. Rīga und Leipzig: Frölich, 1721 – LUAB, R 376.

LITERATŪRA

Adamovičs, Ludvigs (1963). *Vidzemes baznīca un latviešu zemnieks 1710–1740*. 2. izd. Linkoln 2 Nebraska: Sējējs.

Apinis, Aleksejs (1991). *Grāmata un latviešu sabiedrība līdz 19. gadsimta vidum*. Rīga: Liesma.

Arro, Elmar (1931). Baltische Choralbücher und ihre Verfasser. *Acta Musicologica*, Vol. 3, Fasc. 3, 96–119.

Bergmann, Liborius von. [Bekanntmachungen.] *Rigische Anzeigen*, Nr. 18, 5.05.1785, 157–158.

Bock, Woldemar von (1864). *36 Chorale aus den Schriften des livländischen Landraths Gustav Freiherrn von Mengden 1627–1688*. Dorpat: E. J. Karow, Universitäts-Buchhandler.

Brenner, Fr[iedrich]. Etwas über das Choral- und Melodienbuch des Herrn Consistorialraths Punschel. *Das Inland*, Nr. 44, 30.10.1840, 695–697.

Daija, Pauls (2017). Racionālistu dziesmu grāmatas 19. gadsimta sākumā latviešu lasīšanas vēstures kontekstā. *Ceļš*, Nr. 67, 49–80.

Grudule, Māra (2011). Mēs šeit esam viesi (Wir sind hier Gäste). Einblick in lettische Gesangbücher der livländischen Brüdergemeine. *Unitas Fratrum*, Heft 65/66. Herrnhut: Herrnhuter Verlag, 133–148.

Grudule, Māra (2017). Latviešu dzejas sākotne 16. un 17. gadsimtā kultūrvēsturiskos kontekstos. Rīga: LU LFMI.

Kröger, Rudiger (2011). Kommentierte Bibliographie zur lettisch-sprachigen Literatur der Brüdergemeine im Unitätsarchiv. *Unitas Fratrum*, Heft 65/66. Herrnhut: Herrnhuter Verlag, 187–210.

Kümmerle, Salomon (1888). Enzyklopädie der evangelischen Kirchenmusik, Bd. 1. Gütersloh: C[arl] Bertelsmann.

Müller, Joseph Theodor (1916). *Hymnologisches Handbuch zum Gesangbuch der Brüdergemeine*. Herrnhut/ Gnadau: Verlag des Vereins für Brüdergeschichte.

Scheunchen, Helmut. *Lexikon deutschbaltischer Musik*. Wedemark-Elze: Georg-Dehio-Gesellschaft.

Seniespiedumi latviešu valodā, 1525–1855. Kopkatalogs (1999). Sast. Silvija Šiško. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka.

Straube, Gvido (2000). *Latvijas brāļu draudzes diārijs (jaunākais noraksts) jeb Hernhūtiešu brāļu draudzes vēsture Latvijā*. Rīga: N. I. M. S.

Straube, Gvido (2005). Ceļā uz nacionālu valsti. *Informācija, revolūcija, reakcija: 1905–2005*. Rīga: LNB, 10–15.

Straubergs, Jānis. *Latviešu pirmās dziesmu grāmatas*. Rīga: Ramave, 1936.

Šarkovska-Liepiņa, Ilze (2019). Baltijas vācu solodziesma un Gustavs fon Mengdens. *Mūzikas akadēmijas raksti*, XVI. Sast. Lolita Fūrmane. Rīga: JVLMA, 11–33.

Šarkovska-Liepiņa, Ilze (2020). *Latvijas mūzika renesansē: priekšvēstneši, briedums, konteksti*. Rīga: LU LFMI.

Šiško, Silvija (2013). *Latvijas citvalodu seniespiedumu kopkatalogs, 1588–1830*. Sērija A. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka.

Vanags, Pēteris (2000). Luterāņu rokasgrāmatas avoti. Vecākā perioda (16. gs.–17. gs. sākuma) latviešu teksti. Rīga: Mantojums, Stokholma: Memento.

Vītoliņš, Jēkabs un Lija Krasinska (1972). *Latviešu mūzikas vēsture*, I. Rīga: Liesma.